

Voldemar Miller

90

PEEP PILLAK

Voldemar Millerist on raske kirjutada kahel põhjusel. Esimene on see, et teda on raske, lausa võimatu paigutada ühte kindlasse tsunfti, sest ta on teotsenud väga mitmes valdkonnas ja ühtviisi tulemuslikult neis kõigis. Raamatukogutöötajad peavad teda bibliotekaariks, arhiivitöötajad arhivaariks, ta on üks silmapaistvamaid kodu-uurijaid ja selle liikumise vedajaid läbi mitme aastakümne. Ka kirjanikud peavad Voldemar Millerit omaks, samuti on ta olnud mitmete Eestis ilmunud ajakirjandusväljaannete kaastöötaja ja rohke te artiklite autor 1930. aastatest alates.

Teine raskus Voldemar Millerist kirjutades seisneb selles, et temast on juba päris palju ja päris põhjalikult kirjutatud¹, samuti on ta ise avaldanud oma mälestusi.² Olen minagi aastate eest teinud Voldemar Milleriga arhiivi jaoks lindistuse,³ keskendudes tema arhiivalasele tegevusele, ja esinenud tema kümne aasta tagusel juubelil ettekandega "Voldemar Miller arhivaarina".⁴ 1996. aastal ilmus Indrek Paavle põhjalik artikkel "Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv".⁵ Korrata juba teada-tuntud tõdesid pole aga kohane, isegi mitte nii auväärse juubeli puhul, eriti kui juubilar ise on ajaloolane ja arhivaar. On ju professionaalsete ajaloolaste ja arhivaaride jaoks oluline uute allikate toomine teaduslikku käibesse, mis on ka üks kriteeriume nende töö hindamisel kolleegide poolt.

Alljärgnev lõik "uute allikate otsinguist" ei paku kutselistele arhivaaridele-ajaloolastele kindlasti midagi erilist. Kui, siis ainult äratundmisrõõmu. Aga arhiivikauged Voldemar Milleri austajad saavad ehk mingit aimu, kuidas toimub uurimistöö arhiivis, ja niiviisi saab neile mõistetavamaks ka Voldemar Milleri elutöö see osa, mis seotud arhiividega.

Alles mõne aasta eest jõudsid Riigi arhiivi Filiaali ehk Parteiarhiivi asukohaga Tõnismägi 16 lisaks Eestimaa Kommunistliku Partei ja ENSV KGB arhiividele ka toimikud ENSV Siseministeeriumist, sest EV Siseministeerium ei olnud nende üleandmisega just eriti kiirustanud. Kuna Nõukogude okupatsiooni ajal olid Eesti arhiivid allutatud Siseminis-

¹ Vt Voldemar Miller. Kirjandusnimestik. Koostanud Mare Kuuskmäe, Kalju Tamm-aru, Tallinn 1986, lk 35–37; Miller, Voldemar, Eesti kirjanike leksikon. Koostanud Oskar Kruus ja Heino Puhvel, Tallinn 2000, lk 342.

² Voldemar Miller, 1944. aasta ühe Eesti inimese elus, – Looming 12, 1994, lk 1645–1656; Voldemar Miller, Mälestusi Otto Liivist, – Kleio. Ajaloo Ajakiri 10, 1994, lk 54–57.

³ Eesti Filmiarhiivi (EFA) fonokogu 2855 I ja II osa (kokku 2 tundi ja 30 minutit).

⁴ Vt kokkuvõtte ettekandest: Raamatukogu 1, 1991, lk 36–37.

⁵ Indrek Paavle, Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 3 (17) 1996, lk 3–14.

teeriumile,⁶ siis oli sealsete dokumentide hulgast lootus leida ka Voldemar Milleri kaadritoimik, sest aastatel 1944–1950 oli ta Tartus asuva Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna⁷ ülem. Ja Siseministeeriumi fondist 1, nimistu 2 järgi võiski leida säiliku 20292, millele vene keeles peale kirjutatud:

"Isiklik toimik nr 47. Miller, Voldemar Jaanipoeg"⁸.

Ülal parempoolses servas märkus "Täiesti salajane". Avatud toimiku sisekaanelt vaatab vastu sügavtõsine Voldemar Miller nii umbes viiekümne aasta tagant. Toimik jaguneb nelja ossa:

I – Tõendid vormi nr 1 järgi;

II – Teenistuskiri;

III – 1. Atestatsioonimaterjalid; 2. Parteilised ja poliitilised iseloomustused;

IV – 1. Partei või komsomoliorgani otsus suunamiseks tööle MVD-sse; 2. Avaldus tööle võtmiseks; 3. Autobiograafia; 4. Erimääramise ankeet; 5. Kaadrite arvestuse isiklik kaart; 6. Erikontrolli otsus; 7. Kohustus või allkiri; 8. Arstliku komisjoni otsus.

Kokku 31 lehte, põhiliselt vene keeles. Kas see ongi kõik?

Kaugeltki mitte. Kirjeldatud toimiku vahelt pudenes välja veel neli toimikut. Üks neist hoopis mahukam ja ainukesena eestikeelse pealkirjaga:

⁶ 1940. a moodustati Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (vene k lühend NKVD, eesti k lühend SaRK) Arhiivide Talitus, märtsist 1946 moodustati rahvakomissariatide asemele ministeeriumid ja Siseasjade Rahvakomissariaadist sai Siseasjade Ministeerium (vene k lühend MVD) ehk Siseministeerium (eesti k lühend SM). Siinkohal tänan konsultatsioonide eest magister Valdur Ohmanni, kes on asjatundja ENSV Siseministeeriumi küsimustes.

⁷ 1948. a 30. märtsist ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA).

⁸ Riigiarhiivi Filiaali (RAF) Siseministeeriumi (SM) fond 1, nimistu 2, säilik 20292; edaspidi RAF SM 1–2–20292.

⁹ Edaspidi RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47.

¹⁰ Edaspidi RAF SM 1–2–20292, toimik 7454.

¹¹ Edaspidi RAF SM 1–2–20292, biograafilise mineviku erikontrolli toimik.

V. Milleri foto Siseministeeriumi toimikust. RAF, SM 1-2-20292

"ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna toimik nr. 47. Vanem arhiivindustehniline töödjuh k. t. Voldemar Miller. Algus: 1. sept. 1940 a."⁹

Lehitsen toimikut: 54 lehte, sisaldab eestikeelseid dokumente aastatest 1940 kuni 1944.

Järgmine toimik on lakoonilise venekeelse pealkirjaga:

"Miller. Voldemar. Jaanipoeg. Arh. 7454 (üleval vasakus servas tindiga kirjutatud laialiläinud sõna ".....osakonna 19" ja number "5040")".¹⁰

Toimikus on 13 lehte, neist vaid kaks eestikeelset: V. Milleri 1944. aastal kirjutatud avaldus astuda ENSV Riikliku Keskarhiivi teenistusse ja "Minu elulugu". Sisekaanel punase pliatsiga venekeelne märg:

"ENSV NKVD organitesse töölevõtmisest äraõeldud. Leitnant ... /allkiri/"

Kolmanda toimiku sisu avab juba pealkiri: "Täiesti salajane. ENSV Siseasjade Ministeerium. Toimik sm. Miller, Voldemar Jaanipoja biograafilise mineviku erikontrolli materjalidega."¹¹

Kakskümmend üks lehte, kõik vene keeles.

Ka neljas toimik on märkega "Täiesti salajane":

"NSV Liidu Siseasjade Ministeerium. Kaadrite valitsus. Arhiivimaterjalid sm. Miller Voldemar Jaanipoja isikliku toimiku juurde. 1951. a."¹²

Neliteist lehte eesti ja vene keeles.

Toimikud on kokku pandud ja kontrollitud aastatel 1951 ja 1953 ning neid ei ole veel üksiki ajaloolane kasutanud. Kas pole põnev? Järgnevalt püüan viie toimiku põhjal refereerida Voldemar Milleri elukäiku, esitades seda selguse mõttes kronoloogiliselt, ehkki toimikutes on dokumendid kokku köidetud nii, nagu need tekkisid asjaajamise käigus. Kommentaarideks ja täpsustusteks kasutasin andmeid ka teistest allikatest.

Voldemar-Karl Miller sündis 7. veebruaril 1911. aastal Saaremaal Kihelkonna vallas Tagamõisas. Ta kirjutab oma eluloos:

"Üles kasvasin Kuressaares, kuhu minu vanemad¹³ 1918. a. pärast seda kui Saksa okupatsiooniväed nende kaupluse maal olid rüüstanud, siirdusid. Isa oli linnas veovoorimeheks. Kuna ta oli vana ja haiglane, toetasime meie, lapsed¹⁴ teda oma tööga juba väikesest alates. Omateenitud kooli- ja raamaturahade varal lõpetasin Kuressaare linna 6-kl. algkooli ja 1929. a. gümnaasiumi."¹⁵

Edasiseks eesmärgiks oli ülikooli astumine, selleks pidi aga olema raha. Kõigepealt õnnestus ehitustöölise koht saada Järvakandi klaasivabriku juures, seejärel töötas Voldemar Miller veel mitmel pool mujal, kuni lõpuks, 1930. aasta kevadsemestril, õnnestus asuda õppima Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas. Ega see oleks muidu võimalik olnud, kui ei oleks saanud kaupmees Hendriksoni juurde korteri ja söögi eest koduõpetajaks. Ka vend Arnold õppis samal ajal Tartu Ülikoolis. Kuna rahapuudus hakkas juba suvel vaevama ja sügisel pakuti tööd Kuressaares ilmuva ajalehe Meie Maa¹⁶ juures, siis tuli Voldemar Milleril "ajaleheneegri" töö vastu võtta.¹⁷ Ajalehe peatoimetaja J. Treufeldt kirjutab: "Härra Voldemar Miller töötas ajalehe Meie Maa juures Kuressaares 18. augustist 1930 kuni 30. juunini 1932, esmalt talituse juhina, hiljem toimetuse liikmena ja ühtlasi ka korrektorina. Oma töös näitas härra Miller üles täit hoolt ja korrektsust ning sooritas temale usaldatud ülesanded suurima täpsusega – kiirelt ja hästi, võites üldise lugupidamise ja usalduse."¹⁸ Ka tema esimene trükimusta näinud artikkel "Kui peigmees pruuti pettis" ilmus ajalehes Meie Maa.¹⁹

1932. aasta suvel läks Voldemar Miller Kaitsevähke, kus teenis Pärnus, Petseris ja Võrus kuni 1933. aasta aprillini, olles 9. jalaväepataljoni ja 7. jalaväerügemendi koosseisus, saades nooremallohvitseri auastme.²⁰ Seejärel töötas ta 11. detsembrist 1933 kuni 12. maini 1934 hädaabitöödel Saaremaa Mavalitsuse Teedeosakonnas lihttöölisena kivipurjal, kruusasõelumisel ja teistel teetöödel.²¹ Kaks kuud oli Miller ka Haeska vanadekodus juhataja kohusetäitjaks, seda küll mitteametlikult.²² Jõudumööda jätkas ta kaastöö tegemist ajalehtedele. 1934. aastal karistas kindral Laidoner sisekaitseülemana Voldemar Milleri vanemat venda Arnold Millerit, kes oli ajalehe Uus Sõna vastutava toimetaja kohal, 2000 krooni suuruse rahatrahviga, kuna ta oli eksi-

¹² Edaspidi RAF SM 1–2–20292, arhiivimaterjalide toimik.

¹³ Voldemar Milleri isa Jaan Miller (s 1859 Kihelkonna vald, Kõru küla – 1934) ja ema Alviine, sündinud Vaher (1874 Põide vald).

¹⁴ Õde Hilda Miller-Utt (s 1903 Kihelkonna v.) töötas raamatupidajana, oli koduperenaine Valgas; ja vennad: Jüri Miller (1897 Kihelkonna v – 1929) teenis tsaariarmees 1915–1917, elas Ameerika Ühendriikides, kus ka suri; Adolf Miller (1906 Kihelkonna v – 1929); Arnold Aleksander Miller (13. X 1908 Kihelkonna v – 1. IV 1961 Tartu) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas 1927–1934 ja ajaloo-keeleteaduskonnas 1951–1961 eesti filoloogiat, ei lõpetanud, kuulus üliõpilasseltsi "Concordia". Sõja ajal töötas Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuses Moskvast, 1944–1947 kirjastuses "Poliitiline Kirjandus". NLKP liige 1945. a-st. EKP KK Partei Ajaloo Instituudi tõlkesektori juhataja 1947–1960, tõlkis ja toimetas K. Marxi, F. Engelsi ja V. Lenini teoseid.

¹⁵ RAF SM 1–2–20292, toimik 7454, l. 4.

¹⁶ Meie Maa ilmus Kuressaares neli korda nädalas alates 1919. a-st. Vt Leho Lumiste, Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm, 1977, lk 183.

¹⁷ RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 2.

¹⁸ RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 3, dateeritud 11. aprill 1933.

¹⁹ Meie Maa 17. I 1931. Vt Voldemar Miller. Kirjandusnimestik. Koostanud Mare Kuuskmäe, Kalju Tammaru. Tallinn, 1986, 40 lk.

²⁰ RAF SM 1–2–20292, l. 19, 28 p.

²¹ RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 22.

²² RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 2.

nud kaitseolukorra seaduste vastu ja esitanud politsei tegevuse kohta ebatõest teavet. Raha aga maksta ei olnud ja seetõttu tuli leppida kahekuulise arestiga. Arestis oleva vanema venna asemel võeti noorem vend ajalehetoimetusse korrektori kohale.²³ Kaastööd Uuele Sõnale, vahepeal ka kohtureporterina, jätkas Voldemar Miller kuni lehe sulgemiseni.²⁴ Ühtlasi püüdis Voldemar Miller jätkata ülikoolis õppimist, "olles kord semester sees, teine väljas, nii nagu võimalused lubasid"²⁵. Samal ajal elatus ta juhuslike kaastööde eest ajalehtedelt saadud honoraridest ja suvisest teenistusest töölisena ehitusel, sulasena talus või asendajana ajalehetoimetustes²⁶.

1937. aasta lõpp oli Voldemar Milleri elus mitmeski mõttes oluline: 18. detsembril abiellus ta Ester-Adeele Simoniga.²⁷ 1. detsembrist võeti Voldemar Miller tööle Riigi Keskarhiivi Tartus.²⁸ Tõsi küll, esialgu oli võimalik vormistada ta ainult nn hädaabitööle päevapalgaga 1 kroon ja 80 senti.²⁹ Voldemar Miller kirjutab ise oma arhiivi töölevõtmise kohta:

"See Liivi³⁰ huvi ja tahtmine leida kirjutajaid ja kõnelejaid sai määravaks ka minu elus. Sel ajal oli ju, eriti Tartus, haritlaskonna hul-

gas suur tööpuudus ja leidus küllalt palju üliõpilasi, kes olid raskustes ja vajasid tööd. See pärast oli olemas selline asi nagu "intelligent-si hädaabitööd". Nendega toetati ühelt poolt töötuid, teiselt poolt kultuuriasutusi nagu Riigi Keskarhiiv, Kultuurilooline Arhiiv, Rahvalaule Arhiiv, Eesti Rahva Muuseum. Kõigi nende koosseisud olid väikesed, seepärast jäid paljud tehnilised tööd paratamatult ripakile. Neid bibliografeerimise, arvelevõtu ja muid tehnilisi töid tegidki siis üliõpilased hädaabitoõlistena. Krediidid suured ei olnud, seepärast ei olnud neilegi töödele pääsemine kerge. Ning siis tuli Elmar Jakobson (kes nüüd on Järvet ja elab Ameerikas) minu juurde ja ütles: "Liiv otsib neid, kes kirjutada oskavad – tule!" Küllap oli Liiv märganud mu kirjutisi Tartu edumeelse intelligentsi ajalehes Tänapäev. Nii sai minust arhiivitöötaja. Varsti ka korduvalt raadios esineja, sest ajakirjanikukogemused olid õpetanud nägema uudset ja põnevat. Rääkis sin soola salakaubaveost, rannaröövist, väljärändamisliikumise põnevaist seikadest. Kõik need lood ilmusid ka ajalehtedes ja võeti arhiivis hoolega arvele. Minu raadios ettekandmiseks tehtud Jannseni müüdavuse küsimus

²³ RAF SM 1–2–20292, erikontrolli toimik l 11p; RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 2–2p, 21: V. Miller oli O/Ü Vaba Sõna teenistuses korrektorina 20. juunist 1934 kuni 20. septembrini 1934 ja seejärel reporterina kuni 13. novembrini 1935. Tõendile on alla kirjutatud Vaba Sõna peatoimetaja August Oinas ning korrektor ja hilisem toimetaja Rein Nurkse.

²⁴ Uus Sõna hakkas Tartus hommikulehena ilmuma septembris 1933 olles alternatiivseks väljaandeks pärast lõunat ilmuvale Postimehele. Uus Sõna toetas teatud reservatsioonidega vabadussõjalaste ideid, mistõttu suleti 1934. a sügisel sisekaitseüleva otsusel, kuid jätkas seejärel vapslusest puhastatuna ilmumist 1934–1935 nimetuse all Uus Sõna, siis suleti majanduslikel põhjustel. Seejärel tegi Voldemar Miller kaastööd 1935. a kevadel ilmumist alustanud ajakirjale Tänapäev, mis oli asutatud "Noor-Eesti" kirjastuse poolt. Vt Leho Lumiste, Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm, 1977, lk 173, 179.

²⁵ RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 2 p.

²⁶ RAF SM 1–2–20292, l 40: Voldemar Miller töötas ajalehe Meie Maa toimetuses 1935., 1936. ja 1937.

aasta juulis–augustis, kokku kolmel aastal kuus kuud. Tõend on "Saarte Trükikoja" (end Meie Maa) juhataja K. Põdra poolt välja antud 18. novembril 1943; RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 2 p.

²⁷ RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l 20: Ester-Adeele Miller (s Simon, 7. IV 1908 Palivere, Läänemaa) töötas meditsiiniõena, seejärel 25. sept 1945–1948 Tartus arhiivis.

²⁸ RAF SM 1–2–20292, l 19.

²⁹ RAF SM 1–2–20292, toimik nr 47, l. 49 p: 1939. a tõusis päevapalk 2.10 kr, seejärel 3 kr ja pärast 1940. a pööret 3.45 kr.

³⁰ Otto Liiv (6. IX 1905 Narva – 10. XII 1942 Tartu) oli Riigi Keskarhiivi juhataja 1929. a-st, Riigi Keskarhiivi filiaali direktor 1940–1941. Tartu Ülikooli arhiivinduse õppejõud 1934–1941. Ajaloolise Ajakirja peatoimetaja 1937–1940. Avaldas hulgaliselt ajaloo- ja arhiivialaseid teaduslikke publikatsioone, aga ka populaarteaduslikke artikleid. Haigestus kopsuvähki ja seetõttu jäi Saksa okupatsiooni ajal arhiivitööst eemale. Saksa okupatsiooni ajal süüdistati Liivi koostöös ja sümptatiseerimises Nõukogude võimu.

ilmus Hans Kruusi ettepanekul Eesti Kirjanduses.³¹ Teistelegi raadioettekannetele leidis Liiv avaldamise võimalused^{32, 33}

Erialaga seotud arhiivitöö võimaldas senisest stabiilsemalt õpinguid jätkata, nii et 1939. aastaks oli jäänud teha veel ainult kaks eksamit.³⁴ Kutseliseks arhivaariks sai Voldemar Miller alles pärast juunipööret Otto Liivi päevakäsuga nr 2 19. septembrist 1940:

"Määrán ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna vanema arhiivindustehnilise tööjõu kohusetäitjaks, arvates 1. septembrist 1940. a. Riigi Keskarhiivi senise kauaaegse ajutise tööjõu Voldemar Miller'i, palgaga koosseisu järgi kuus kr. 135.- Asub tööle uuemas osakonnas."³⁵

Voldemar Milleri selleks puhuks kirjutatud avaldus on aga arhiivi kantseleis registreeritud alles 23. septembril ja tema omakäeline *curriculum vitae* on dateeritud 18. septembri kuupäevaga.³⁶ 1940. aasta oktoobris komandeeris Otto Liiv Voldemar Milleri arhiivi ülevõtmiseks Petseri kloostrisse. V. Millerile tehti ülesandeks võtta üle ka Tartu Töösturite Keskühingu ja Tartu Aleksandri Apostliku Õigeusu koguduse arhiivid.³⁷ Alates 1941. aasta jaanuarist määrati ta arhiivi ajaloo osakonna teaduslikuks tööjõuks.³⁸ 1941. aasta veebruaris määras O. Liiv Milleri tollis läbi vaatama Eestist *nachumsiedlungi* käigus lahkuvate sakslaste dokumente.³⁹ V. Miller võttis üle von Seidlzi arhiivi.⁴⁰ 1941. aasta maikuus on Voldemar Millerile välja antud alljärgnev volitus:

"Käesoleva esitaja ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna teaduslik tööjõud Voldemar Miller on mainitud asutise nimel volitatud läbi vaatama ja ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonda toimetama kõiki eravalduses olevaid arhiivimaterjalisid, eriti neid, mis on maha jäänud väljarännanud sakslastest."⁴¹

Saksa okupatsiooni ajal määrati Voldemar Miller vanema osakonna vanemaks assistendiks. Lõpuks, vaatamata sellele, et oli sõjaaeg, õnnestus Voldemar Milleril 1942. aasta veebruaris ka ülikool lõpetada:

üldine ajalugu (keskaste) – neli;

Eesti ja naabermaade ajalugu (keskaste) – viis;

kodanikuteadus (keskaste) – neli;

Eesti ja naabermaade muinasteadus (alamaste) – neli;

arhiivindus (alamaste) – viis.⁴²

Lisaks tavapärasele ametiülesannetele arhiivis tuli Voldemar Milleril nädalate kaupa tegelda küttekriisi lahendamisega metsaraie-töödel Paasveres, seejärel küttepuude parvetamisega ja põllutöödega Valjala vallas Sika talus.⁴³

1944. aasta veebruaris tuli mobilisatsioonikäsk. Märtsis 1944 komandeeriti Voldemar Miller SS-vägede 33. grenaderi- ja õppepataljoni I roodust arveametnike kursustele, juba kuu aega hiljem viidi *unterscharführerina* üle SS 20. grenaderi õppepolgu koosseisu. Kui punaväed Tallinna jõudsid, pidi väeosa, kus Miller teenis, üle Pärnu ja Riia taganedes Saksaamaale hobuseid viima, ent Koluvere lähisel anti igapähele võimalus oma teed minna. Milleri abikaasa oli tööl vanemõena Haapsalu haiglas ja sinna jõudis pärast metsades ja rabades ekslemist, punaste kätte vangilangemist, põgenemist ja muid seiklusi lõpuks ka Voldemar Miller.⁴⁴ Haapsalust sõitis Miller õige pea Tallinna ja kuuldes seal, et arhiivi

³¹ V. Miller, Eesti ajakirjandus baltisaksluse teenistuses. – Eesti Kirjandus nr 8, 1940, lk 313–325 ja Eesti Keel ja Kirjandus nr 1, 1941, lk 25–46.

³² V. Milleri esimene teaduslik artikkel suurest katkust Viru-Nigula kihelkonnas aastail 1710–1711 ilmus Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatus Svio Estonica 1938, lk 199–209.

³³ Voldemar Miller, Mälestusi Otto Liivist, Kleio 10, lk 56.

³⁴ RAF SM 1–2–20292, l 2 p.

³⁵ RAF SM 1–2–20292, toimik nr. 47, l. 5.

³⁶ Samas, l. 1–2.

³⁷ Samas, l. 6–8.

³⁸ Samas, l. 9.

³⁹ Samas, l. 16.

⁴⁰ Samas, l. 15.

⁴¹ Samas, l. 17. Direktori eest on alla kirjutanud asetäitja H. Rebane.

⁴² Samas, l. 27.

⁴³ Samas, l. 30–37.

⁴⁴ Vt lähemalt Voldemar Miller, 1944. aasta ühe Eesti inimese elus, – Looming 12, 1994, lk 1647–1654.

otsitakse tööjõudu, läks Organovi⁴⁵ jutule. 10. oktoobril 1944 on ta kirjutanud avalduse ENSV SARK Arhiivide Osakonnale Riikliku Keskarhiivi teenistusse astumiseks. Sama kuupäevaga on dateeritud ka lisana esitatud elulugu ja ankeet on täidetud järgmisel päeval.⁴⁶ 17. oktoobril on Organov alla kirjutanud käskkirjale Voldemar Milleri määramise kohta ENSV Riikliku Keskarhiivi Filiaali juhataja asetäitja kohale.⁴⁷ 4. detsembriks 1944 oli Organov saanud NKVD Tartu linnaosakonnast vastuse oma päringule 21. novembrist, kus oli öeldud, et sm. V. Millerit võib kasutada Riikliku Arhiivi direktori ametis, kompromiteerivaid materjale tema kohta ei ole.⁴⁸ Alates 20. jaanuarist 1945 määrati Voldemar Miller ENSV Riikliku Keskarhiivi Filiaali juhatajaks.

7. oktoobril 1945. aastal on Voldemar Miller kirjutanud ENSV SARKi Arhiivide Osakonna ülemale sm Organovile veel ühe avalduse:

"Palun määrata mind tööle ENSV Riigi Keskarhiivi Filiaali Tartus, kus olen töötanud alates 1937. aastast."

⁴⁵ Mihhail Organov (28. IX 1905 Moskva oblast – 25. VII 1971) NSVL NKVD luuraja. Eesti NSV siseasjade rahvakomissariaadi arhiiviosakonna ülema asetäitja 1940–1944. Eesti NSV SARK/ SM arhiiviosakonna ülem 1944–1952. Vt tema toimik ERAF 1–2–29041.

⁴⁶ RAF SM 1–2–20292, toimik 7454, l. 4: Miller kirjutab eluloos mobiliseerimisest Saksa sõjaväkke 1944. 1. aprillist ja nimetab pagemise ajaks 19. septembrit.

⁴⁷ RAF SM 1–2–20292, lk l 1, samas l 3 ja l 8 p: V. Milleri teenistustoimikus on märgitud, et ta alustas tööd sellel kohal juba 25. septembril 1944

⁴⁸ RAF SM 1–2–20292, toimik 7454, l 3

⁴⁹ RAF SM 1–2–20292, l 18–27.

⁵⁰ RAF SM 1–2–20292, arhiivimaterjalide toimik, l 1.

⁵¹ RAF SM 1–2–20292, l 13.

⁵² MGB – Ministerstvo Gosudarstvennyj Besopasnosti (Riiklik Julgeoleku Ministeerium).

⁵³ RAF SM 1–2–20292, biograafilise mineviku erikontrolli toimik, l 1–21 p. Kontrolli kokkuvõtte originaal, kus on tehtud ettepanek "pri zamene uvolit", on põhitoomiku viimaseks, 31. leheks.

26. oktoobril on sellele lisatud ka järjekordne elulookirjeldus ja ankeet.⁴⁹

1946. aasta 1. juunist kuni 1. septembrini osales Voldemar Miller Moskvast Arhiivide Peavalitsuse poolt korraldatavatel riiklike arhiivide direktorite kolmekuulistel kursustel, mille lõpetas eksamitega:

1. arhiivinduse teooria ja praktika – väga hea;

2. NSVL Riikliku Arhiivifondi põhimäärus ja kaasaegne arhiivikorraldus NSVLiidus – väga hea;

3. arheograafia – arvestatud;

4. XIX ja XX sajandi riigiasutuste ajalugu – väga hea;

5. allikaõpetus – väga hea.⁵⁰

Voldemar Milleri teenistuskirjas on ka kaks märget tema premeerimise kohta. 1946. aasta 7. mail premeeriti Voldemar Millerit Siseministeeriumi Arhiivide osakonna ülema käskkirjaga "seoses arhiivi asutamise 25. aastapäevaga ausa ja kohusetundliku töö ja laitmatu pikaajalise teenistuse eest 700 rublaga". 1947. aasta 1. novembril premeeriti Voldemar Millerit ENSV siseministri käskkirjaga "Siseministeeriumi arhiiviorganite 1947. a. plaanide eduka ja ennetähtaegse täitmise ja töö kõrgete näitajate eest 250 rublaga".⁵¹

Juba 1945. aasta jaanuaris käivitus põhjalik kontroll Voldemar Milleri ja tema lähikondlaste, st isa, ema, õe ja vendade, samuti naise ja tema vanemate tausta kohta ja see jõudis finaali alles 1949. aasta alguses. Voldemar Milleri ja tema sugulaste kohta otsiti kompromiteerivaid materjale nii MVD kui ka MGB.⁵² Liine pidi Tallinnas, Kuressaares, Haapsalus ja Tartus. Erilist tähelepanu pöörati muidugi Voldemar Milleri Saksa sõjaväes teenimisele 1944. aastal, mida tunnistavad erinevate toimikute elulugudes ja ankeetides punase pliiatiga tehtud allajoonimised. Kontrollist tehti kokkuvõtte 1949. aasta 1. veebruaril, milles leiti, et sm Miller kui Saksa sõjaväes teeninud isik tuleks Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ülema ametist võimaluse korral välja vahetada.⁵³

10. jaanuaril 1949 on Voldemar Miller kirjutanud sm. Organovile ettekande, kus palub end vabastada ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivist.

vi ülema kohalt. Põhjenduseks on ta lisanud ettekande siseminister sm Resevile⁵⁴:

"Olen töötanud enam kui 4 aastat Arhiivi juhatajana. Selle aja jooksul olen korduvalt ette kandnud ja konkreetsete andmete najal tõestanud, et Arhiivi praegune koosseis ei suuda täita kõiki neid ülesandeid, mis Arhiivil ees seisavad. See on jäänud tulemusteta. ... Meie arhiivi töösse on aga Arhiivide Osakonna ülem sm. Organov alati suhtunud alahindavalt ja arvestamata konkreetseid fakte."

Edasi põhjendab Voldemar Miller, et Ajaloo Keskarihiivis on vähem töajõudu kui Oktoobrirevolutsiooni Keskarihiivis ja sellest tulenevalt ka suuremad normid. Vastus aga viibis ja 4. veebruaril kirjutas V. Miller Organovile uue ettekande:

"ENSV Riikliku Ajaloo Keskarihiivi ülema kohalt vabanemine on mulle vajalik Nõukogude kõrgema hariduse diplomi ja kandidaadikraadi astme omandamiseks.⁵⁵ Minu vabastamisel ei saaks olla takistusi, sest mind võib asendada asetäitja Javkina, Marianila, kes on töötanud asetäitjana juba üle 4 aasta. Arvan, et Arhiivi töö minu lahkumisega ei kannataks, kui Arhiivi ülemaks määratakse sm. Javkina ja asetäitjaks teaduslikul alal sm. Vares või sm. Laurson."⁵⁶

Miller vabastati ametist alles 5. jaanuarist 1950, kuna teda "ei ole võimalik edaspidi kasutada".⁵⁷

1952. aasta 22. oktoobril on Eesti NSV Siseministeeriumi Arhiivide Osakond andnud Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu palvel, kuhu Voldemar Miller tööle asus, välja Voldemar Milleri väga napolisõnalise tööalase iseloomustuse: "Miller Voldemar Jaani p. rahvuselt eestlane, sündis 1911. aastal, parteitu, omab kõrgharidust. 1944. a. oktoobris võeti ENSV Riikliku Ajaloo keskarhiivi tööle juhataja asetäitja kohusetäitjaks. Jaanuaris 1945. a. viidi üle arhiivi ülema ametikohale. Töösse suhtus vastutustundega. Juulis 1949. aastal⁵⁸ vallandati ENSV Riiklikust Ajaloo Keskarihiivist omal soovil."⁵⁹

Selle dokumendiga lõpebki Voldemar Milleri toimik Siseministeeriumi fondis. Tema edasine elukäik, mis polnud enam otseselt arhiividega seotud, kajastub juba teistes arhiiv-

vifondides. Arhiivist töölt lahkudes tuli aga võimalikult kiiresti kaduda võimude silmist, sest Voldemar Miller oleks igatpidi mahtunud süüdistuste alla "kodanlik natsionalist" ja "sakslaste sabarakk".

Voldemar Miller ei läinud pöranda alla, vaid sõna otseses mõttes lausa maa alla – ta asus tööle Kohtla-Järvele Käva kaevandusse kaevurina. Kui "julged mehed" teda pääslas ootasid, otsustas Voldemar Miller stahhaanovlaseks hakata ja tegi maa-aluseid ületunde, kuni tema maapealsed ootajad väsisid ja lahkusid. Maa-aluse varjupaiga usaldas ta maha jätta alles 1952. aastal, kui leidis endale töökoha Teaduste Akadeemia Raamatukogu sektoris, millest hiljem sai *Baltica* osakond. Seal töötas ta kuni pensioneerumiseni 1977. aastal, tõustes *Baltica* osakonna juhatajaks. Seejärel siirdus V. Miller konsultandina tööle praegusse Rahvusraamatukogusse. Voldemar Miller on sõjajärgse Eesti kodu-uurimise liikumise eestvedaja⁶⁰ ja Tallinna Linnamuuseumi juures tegutseva kodu-uurimise ringi juhataja. Lisaks suurele hulgale artiklitele on

⁵⁴ Aleksander Resev (23. I 1905 Gatšina – 24. X 1970 Tallinn) oli ENSV siseasjade rahvakomissar 1944–1946, kindralmajor 1945. ENSV siseminister 1946–1951. Vallandati "tõsiste poliitiliste vigade tõttu."

⁵⁵ Kuna Saksa okupatsiooni ajal ülikooli lõpetamist Nõukogude ajal ei tunnistanud, siis pidi V. Miller 1946. a taas alustama õpinguid Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas, mille lõpetas 1950. Vt Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918 – 1944 III kd, lk 26, matrikli nr 10596.

⁵⁶ RAF SM 1–2–20292, arhiivimaterjalide toimik, l. 9 – 14. V. Milleri arhiivist lahkudes määratigi ülemaks tema senine asetäitja Marianila Javkina, kes oli sellel kohal kuni 1954. aastani, ülema asetäitjaks teaduslikul alal sai Oskar Vares, olles sellel ametikohal kuni pensionile jäämiseni 1969. aastal. Vt Marianila Javkina tegevuse kohta arhiiviülemana lähemalt: Endel Kuusik, Marianila Javkina ja makulatuurikampaania Eesti Ajalooarhiivis. – Kleio nr 7, 1993, lk 37–41.

⁵⁷ RAF SM 1–2–20292, l. 1.

⁵⁸ tegelikult 5. jaanuaril 1950.

⁵⁹ RAF SM 1–2–20292, l. 16.

⁶⁰ vt Jaan Kross, Õpetaja Volli ning Tallinna teene-temärk. (1999), – Eesti Päevaleht, 9. II 2001.

Voldemar Miller
Rahvusraamatukogus tema
90. sünnipäevale
pühendatud
näituse avamisel
7.02.2001.
Foto P. Pillak

Milleri sulest ilmunud kogumik "Minevikust tulevikku" (1972), mis sisaldab artikleid ja ettekandeid aastatest 1940–1970, ning album "Esimesed eesti raamatud" (1976). V. Miller oli teose "Eesti Raamat 1525–1975" koostamise algataja ja vanema osa autor. Eesti raamatualugu on jäänud Saaremaa ja Tallinna ajaloo kõrval üheks Voldemar Milleri lemmikuurimisteemaks. 1995. aastast on Voldemar Miller Eesti Kirjanike Liidu liige. Ta on mitmete laste- ja noorsooraamatute autor: "Merehundi jutud" (1984) on tõlgitud saksa ja inglise keelde ning "Merehundi jutud II" (1993) on 1994. aastal kantud Rahvusvahelise Noorsookirjanduse Nõukogu aunimistusse. 1999. aastal ilmus lasteraamat "Kolm kanget sõpra". V. Milleri kirjatööde loetelu ei ole võimalik siinkohal jätkata, aga loodetavasti leiab jätkamist tema 1986. aastal välja antud "Kirjandusnimestik".

Voldemar Millerile on antud F. Puksovi auhind (1991), Eesti Rahvuskultuuri Fondi ja Avatud Eesti Fondi elutöö preemiad (1996, 1997), Riigivapi IV klassi orden (1996) ning Tallinna teenetemärk (1999). Voldemar Millerile on iseloomulik, et ta ei ole kogutud teadmisi ainult enda publikatsioonideks hoidnud,

vaid on paljudele kolleegidele nii ajaloolaste kui ka kirjanike hulgast olnud ideede generaatoriks.

7. veebruaril Rahvusraamatukogus toimunud kõnekoosolek oli samuti inspireeritud Voldemar Milleri isikust. Selle avas Rahvusraamatukogu peadirektor Tiiu Valm ettekandega "Voldemar Miller – sünnilt saarlane, erialalt ajaloolane, ametilt raamatukogutöötaja, kutsumuselt kodu-uurija, ajaviiteks lastekirjanik, iseloomult entusiast". Akadeemilise Raamatukogu *Baltica* osakonna juhataja Tiiu Reimo süvenes V. Millerisse kui raamatukoguhoidjasse ja lastekirjanduse teabekeskuse direktor Anna Rande rääkis ühest haruldasest inimesest – Voldemar Millerist. Seejärel kandis õpilased ette juubilari "Tilleprintsessi" (1989, lugejate auhind 1992) ja avati päevakohane näitus, mille naelaks oli Voldemar Milleri pronksbüst.

Voldemar Miller on ise öelnud, et kuigi elu on teda kokku viinud paljude ametitega, on ta oma kutsumuselt jäänud arhivaariks.⁶¹

Eesti Arhivaaride Ühingu auliiget juubeli puhul tervitades Peep Pillak

T

⁶¹ Raamatukogu nr 1, 1991, lk 36.